

Фрањо Зах – војник и политичар*

УДК 355:929

Божидар Јововић

Готово половину свога живота Фрањо Зах је посветио Србији, њеној војсци и политици. Сматрао је својом другом домовином и за њу се борио најватренијим патриотизмом. Један је од утемељивача српске државне стратегије, идејни поборник познатог *Начертанија*, главни творац прве српске савремене војне академије, војник у ратовима за ослобођење и уједињење и васпитач многих генерација српских официра. Бројни српски и други историчари посветили су своје радове дјелу тог пробитачног дјелатника. Српски владари и политичари цијенили су његово мишљење и указивали му повјерење савјетника. Кретао се у самом врху српске државне политике и посредовао у многим озбиљним пословима. У знак захвалности и поштовања за услуге што их је учинио Србији, њеном народу и војсци, краљ Милан Обреновић подарио га је „целом платом као пензијом из признања за његове особите заслуге по отаџбину“.

Европски интелектуалац и панславист

Животни пут Франтишека¹ Александра Заха почиње у граду Оломоуцу, гдје се родио 19. априла (1. маја) 1807. године. Поникао је у породици скромних грађана чешке народности. Још док је био веома млад, родитељи су му се преселили у Брно, гдје су се бавили угоститељством (отац је купио тада познату гостионицу „Код Црног орла“). У том послу стекао је знатан иметак, који је, касније, младом Заху користио за школовање и самосталан политички рад, као и за многа путовања по Европи.

Основно и средње школовање, „гимназију и философију“, Зах је завршио у Брну. Ради вишег образовања отишао је у Беч, тадашње културно и политичко средиште простране аустроугарске државе, у чијем су саставу били и многи словенски народи. Тамо је завршио „четворогодишњи течај правног факултета“ 1828. године. У Бечу је млади Зах већ био познат као интелектуалац чији је углед утицао на

* Из рукописа „Допринос официра српске војске националној култури“.

¹ У неким изворима именују га Францишек. Његово презиме треба изговарати дуго, према чешком Zách.

политичко опредјељење многих Словена, који су се тамо школовали. Његове идеје заснивале су се на потреби буђења националног осјећања словенских народа, чије се упориште тражило у њиховој историјској и културној прошлости.

Послије завршетка студија Зах је добио службу у моравском мјесту Знојиљу, али се ту није дуго смирио. У то вријеме, дигнут је у Пољској устанак (1830) и он је покушао да му се придружи.² Напустио је службу, иако су га пријатељи од тога одвраћали, прешао границу, коју су чувале јаке страже, и доспио у Краков, који је тада био слободан град, али су већ устаници били разбијени. Послије повратка у домовину није више хтио да се прими службе. У њему се револуционарни немир већ био распалио, па је отишао у Француску да потражи подршку код бројне пољске емиграције. Из те средине Заха ће судбина упутити на Балкан, а одатле у Србију.

Зах се од младих дана везао за прости сељачки народ и доста је зазирао од града. У првим животним искуствима осјетио је неисквареност једноставног човјека, па му се са захвалношћу обраћао читавог живота. Много година касније, у једном писму Јовану Драгашевићу, Зах се сјетио пресудног утицаја својих другова, сеоских младића из околине Брна, који су га одвратили од погрешног пута у живот: „Да нисам имао, као младић, два пријатеља, ваљда би пропао, и то најпре син једног честитог сељака, из околине Брна, који је мене љубазно одвратио од варошког живота, а други изображенији од мене, придобио је мене за читање народне историје.“³

Са својим друговима ишао је на поклоњење старом научнику Добровском, који је својим бесједама у младом Заху „положио један од темелни камена за воскресјење славенских народа“. Узео је ранац и путовао по домовини ради упознавања народа, његове историје, обичаја и живота. Тада је уочио да треба међу људе дјеловати из села према граду, и ослањати се на свештенике и учитеље. Касније је упознао многе вође чешког народа, међу којима се нарочито истицао Јан Палацки, с којим је одржавао пријатељство читавог живота.

У Француској се Зах окренуо изучавању војних наука и њима се бавио од 1832. до 1836. године. Пољска емиграција му је омогућила запослење на мјесту библиотекара Краљевске библиотеке у Фонтенблоу. Ту је био у прилици да много чита и стиче своје, касније свестрано, енциклопедијско знање. Ту је упознао и савремену војну литературу. За француског генерала де Брака (de Brack) превео је с њемачког на француски језик тада познато дјело, *Декерову тактику*.⁴ Та књига је штампана у Бриселу „о трошку и под именом Генерала де Брака“.

Исте, 1836. године, Зах се вратио у Беч и окупио око себе младе словенске интелектуалце, који су размишљали и стварали планове о

² Војноисторијски институт у Београду. Откупљена архива Јована Драгашевића, 33, 42/4–1. *Захово повјерљиво писмо Ј. Драгашевићу*.

³ Исто.

⁴ Die Taktik der 3 Waffen von Decker.

будућности својих народа. То је брзо пало у очи Метерниховој полицији, која их је растјерала, а неке и казнила. Зах се вратио у Француску, што није било једноставно, па је користио везе својих пријатеља у Тирољу и Швајцарској. У Швајцарској се неко вријеме задржао, радећи код познатог библиотекара и школског инспектора Димона, као његов секретар, што му је касније много користило. Ту се упознао са швајцарским школским системом и организацијом наставе, а то искуство и знање касније је зналачки примијенио приликом организовања Артилерijske школе у Београду.

У Француској је више година био предавач њемачког језика у војној школи у Бријену, оној истој у којој је учио и познати војсковођа Наполеон Бонапарта. Са неким друговима основао је у Паризу „чешку касину“, у којој су се окупљали сљедбеници панславистичких идеја. Ту се дружио с пољским и чешким емигрантима, од којих је стицао драгоцену искуства и знања о савременим политичким збивањима у Европи. У Швајцарској и Француској Зах је боравио до 1843. године. Тада је с познатим пољским емигрантом грофом Замојским, зетом познатог Пољака, кнеза Адама Чарторијског, отпутовао у Цариград. Управо је тамо било средиште пољске емиграције, која се окупљала око Михаила Чајковског. Веома одан идеји пољских бјегунаца, образован и упућен у многа знања и науке, брзо је стекао углед и повјерење међу њима, особито образованог кнеза Чарторијског. Недуго послје тога доспио је Зах у Београд ради обављања повјерљивих послова пољске емиграције. Истовремено, радио је као преводилац у француском конзулату за Србију.⁵

Долазак у Србију био је пресудан за читаву другу половину Захова живота. Његова европска углађеност, широки распон знања и енциклопедијско образовање привукли су пажњу многих личности србијанске високе државне управе. Тихе нарави, отворен и поштен, ненаметљив и пријатан, постао је омиљена личност београдског друштва. У неколико наврата путовао је по Србији да би упознао њене крајеве и људе. Касније је писао о српским сељацима, тврдећи да су паметнији од чешких,⁶ те да би волио, да је млађи, да се насели на југу Србије.⁷

Кад је 1848. године у Прагу сазван Свесловенски конгрес, Заха су повукле старе жеље, које су га везивале са друговима из младости. Међутим, није заступао пољске интересе јер се с њима већ био разишао. Наиме, они су се договарали с Мађарима, који су тада били највећи непријатељи Словена, па су их окренули против себе и своје револуције. Из истих разлога су се против њих окренули и Срби. Зах је у раду тог конгреса био веома активан. Нарочито је тада дошло до изражаја његово искуство и познавање политичких прилика у Европи. Многи документи с тога скупа замишљени су у његовој глави и потекли су испод његова пера. Међутим, због буне, која је исте године избила у

⁵ Гласник Историског института у Новом Саду IV, 1931, стр. 65.

⁶ АСАНУ, 9264/390.

⁷ АСАНУ, 9264/76.

Прагу, конгрес је прекинут без икаквих закључака и успјеха. У држави је проглашено ванредно стање и Зах се склонио код родбине у Брну. Касније је пошао у Беч да настави рад на развијању панславистичких идеја. У Бечу је ријешио да се прикључи добровољцима који су се сакупљали за одлазак у Горњу Угарску, да се боре против Мађара на страни Словака, па је учествовао у неколико бојева. Био је најприје ађутант команданта словачке народне војске, коју је водио царско-краљевски потпуковник Блоудек. Устаници су вођство нудили Заху, али он се те части одрекао у корист искуснијег и стручнијег Блоудека. Касније је добио дужност замјеника команданта и борио се заједно с одредима редовне царско-краљевске војске. Ни та војска, ни многи патриотски позиви нису могли да наговоре Словаке на масовнији устанак. У том се подухвату нарочито истицао Зах, али је и његов ауторитет био недовољан.

Фрањо Зах по други пут међу Србима

Послије неуспјеха словачког устанка, разочарани Зах се поново нашао у Бечу. Тамо је сусрео старог знанца, из претходног боравка у Београду, Стевана Петровића Книћанина, прославленог заповједника српских добровољачких одреда против Мађара у Банату 1848. године. И један и други су на неки начин били саборци: штитили су интересе својих сународника од мађарских револуционара. Зах је био понесен одушевљењем због исхода српског отпора, видећи у њему зачетак нових борби на словенском југу и нових успјеха. У једном писму Книћанину, са бојишта у домовини, пророчки је наговјестио каснија збивања у Србији:

„У Великој Роси у Горњој Хунгарији
3. фебруара 1849.

Високородниј Господине,
често спомињем на Вас, јер Ваша слава и до нас дошла.

Нека Бог Вас живи на корист Вашога народа с коим Ви так храбро против Мађаром војујете. Та војна бит ће школа за будућност, у којој се млади србли изкуством приправљају до боја великога за србство.

С Богом останите а не заборавите Вашег почитатеља Фр. Заха.
3 фебруара 1849 г.
у Великој Роси, у
горној Хунгарији,
начелничество оревске.“⁸

У Бечу је Зах, по наговору Книћанина и његових једномишљеника, замислио документ с плановима за организовање војне школе у којој би се припремали официри српске војске. Приликом доласка у Београд, тај писани докуменат је предао свом старом познанику и поштоваоцу Илији Гарашанину. На основу тога је Гарашанин, као министар уну-

⁸ АСАНУ, 497/7050.

трашњих дјела, тражио пристанак државног савјета, чију је сагласност и добио. Зах се нашао поново у Београду с јесени 1849. и одмах је започео вишедневно путовање по Србији, како би се упознао с приликама у њој. Из непосредног споразума с Гарашанином настала је идеја за оснивање војне школе, па је Зах у децембру исте године јавио свом пријатељу Блоудеку како се нада служби у тој школи. Није без разлога мудри Гарашанин тај посао намијенио управо Заху: он је добро знао његово обимно наставничко и војно искуство, па му је повјерио цјелокупну наставну организацију школе. Зах је иза себе имао педагошка знања стечена у Швајцарској и Француској, упућен је био у војну теорију и праксу и уживао је повјерење врха српске власти.

Управник Артилеријске школе

Поучен искуством дотадашњег неуспјешног отварања војних школа за вријеме владавине кнеза Милоша, о чему је био добро обавијештен, Зах је приступио стварању савремене, европски замишљене војне академије у околностима које му је наметала србијанска стварност. Предвидио је да школовање траје четири године и да се на почетку упише 20 питомаца.⁹ За себе је намијенио мјесто професора француског језика, војне историје и опште тактике. У круговима власти најприје су за њега предвиђали службу педагошког инспектора – да надгледа наставу и да се бави васпитним проблемима питомаца. Његове присталице у влади касније су га истакли као главног кандидата за управника. Тај су приједлог подржали старији официри, а млађи су, из зависти, били против њега. Из њихових редова касније се формирала група његових противника. Осим тога, руски и аустријски конзул чинили су све да онемогуће послове „француски оријентисаног министра Гарашанина и његова штићеника Чеха“. Зах је дефинитивно примљен у војну службу 8. јуна 1850, и добио је чин артилеријског капетана прве класе. Од тог времена, и поред свих тешкоћа у раду, „топцијска школа“ стално је напредовала под непрестаном бригом њеног управника. Он је ту школу сматрао својим домом, а њене питомце својим укућанима.

Зах је увео да се питомци Артилеријске школе, како се она службено називала, воде на практична занимања по Србији. Из свог искуства знао је да се љубав према домовини стиче упознавањем њених људи, њиховог живота и националне историје. Обављајући практичне радове, они су посјећивали мјеста знаменитих битака из оба устанка, разговарали о томе с још живим учесницима и тако његовали епски занос и ратнички дух. Захваљујући програму те школе, питомци су добијали веома широко и разноврсно образовање и темељито стручно знање. У многим записима, без обзира на то да ли су их писали људи пријатељски или непријатељски наклоњени, увијек је наглашавана Захова ученост и углађеност. Његов пријатељ Густав Раш је писао: „...

⁹ Архив главног града Прага. *Захово писмо Боудеку од 12. XII 1849.*

Мој пријатељ, артиљеријски пуковник Зах, веома ваљан и учен војник, један је од најинтересантнијих, најљубазнијих и најобразованијих личности Београда... То је човек демократских назора, широког политичког погледа и – поред својих великих заслуга – веома скроман.¹⁰ Да би се школи поставили добри основи, Зах се побринуо да за наставнике доведе најобразованије људе до којих је могао доћи. То потврђује изјава његовог некадашњег питомца, који се нашао на школовању у Пруској, Тодора Бојовића, у писму свом наставнику Ранку Алимпићу: „Ништа опширније, ништа потпуније не предаје нам се Тактика, него што си нам је ти у нашој Академији предавао.“¹¹

Још приликом свог првог боравка у Србији и писању предлошка за Гарашаниново „Начертаније“, Зах напомиње потребу оснивања војне школе за „војено изображеније официра“. Он се залагао за уређење читаве државе на војничкој основи, како би се искористио национални ратнички дух, који Србији уздиже углед међу другим државама. „Кабинети не уважавају зато Србију“, написао је, „што су њени житељи паметни, него зато што су добро наоружани и храбри људи; овај војени дух мора се врло прилежно чувати и подрађивати, и добрим војеним устројенијем народа србског целој држави војени карактер дати...“¹² Но добро устројеније војено изискује особито и војено изображеније Официра и унтерофицира војске. И зато ми мислимо да је овде место утемељити војено заведеније под именом политехничке школе,¹³ која би унутрености земље бити морала. Питомци овога заведенија имали би прилику технички изобразити се у познавању градења оружја у фабрики, која би у истом месту била.¹⁴ Седам година касније, уз разборитог Илију Гарашанина, Зах ће ову своју идеју потпуно уобличити и практично остварити.

Захови државнички послови у Србији

Истраживачи Заховог боравка у Србији, као заступника пољске емиграције, наводе да „Гарашанин... није одолео његову убеђивању и јануара 1844. га је позвао да му изрази план дејства на Словене јер схвата да је већ време да се њима формално систематски позабави“.¹⁵ О настанку и ауторству тог документа написана је бројна литература, у којој се сматра темељним дјелом српске политике унутар земље и према иностранству. У ствари, духовни отац тог документа је вођа пољске емиграције у Цариграду, кнез Адам Чарторијски. Он је Заху,

¹⁰ Густав Раш, *Светионик Истока*, Београд, 1967, стр. 220, 221. Некадашњи Карађорђево секретар, Јанићије Ђурић, назива га у једном писму, од 4. јануара 1843, „врло ученим Пољаком“.

¹¹ Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд, 1892, стр. 26.

¹² Много касније тако ће мислити и Јован Цвијић.

¹³ Слично је предлагао кнезу Милошу инжењер Савић 1832. године.

¹⁴ Глас Историског друштва у Новом Саду IV, 1931, стр. 101.

¹⁵ Вацлав Жачек, *Улога Франтишека А. Заха у Србији*, Глас САНУ ССХС, 1974, стр. 159.

приликом упућивања у Београд, дао главне идеје за рад са Словенима на Балкану. Те замисли Зах је зналачки уобличио, знајући добро потребе и правце усмјерења тадашње српске политике. Документ је био уопштен, па га је мудри Гарашанин прилагодио могућностима Србије и условима у којима га је могао проводити. Знатно га је скратио, допунио новим идејама и коначно уобличио. Многе Захове идеје остале су неизмијењене, што свједочи о његовом познавању прилика и зналачкој процјени српских интереса и могућности. На тај начин ступио је у рјешавање државотворне српске политике, чије су идеје потхрањивале генерације политичара и војника. Те идеје су остварене успостављањем Краљевине СХС, односно Југославије, али не онако како су замишљали њихови заговорници током готово читавог деветнаестог вијека.

Вјероватно је Зах, како се наводи у неким документима,¹⁶ прије одласка у Београд предао Чарторијском један поднесак „о својој мисији коју има да испуни у Србији“. Тиме би он био главни зачетник идеја које је Гарашанин навео у *Начертанију*. Неистицање Заха у свему томе сасвим је разумљиво. Пољска емиграција и њено присуство у Београду требало је да остану тајна, јер је Захов основни задатак био да придобије српску уставобранитељску владу за идеју успостављања велике независне Пољске. Осим те активности, Зах је слао неким европским листовима напise, који су се као чланци објављивали у Лондону и Паризу, заговарајући успостављање обновљеног Душановог царства на просторима Турске и Аустрије. Тако је он, заступајући интересе пољске емиграције, истовремено био у служби интереса српске владе. Документ, који је настао као редакција Захових идеја, Гарашаниново *Начертаније*, донијела је његовом творцу име „највећег државника кога је кнежевина имала у 19. веку“.

За вријеме првог боравка у Србији Зах је написао још један вриједан државни докуменат, који се, због неслоге министара, није остварио. О томе је писао пријатељу: „Управо сам довршио највећи политички посао који сам у Србији прихватио. Назвао сам га *Основне мисли*. Има готово 18 листова. Говорим у њима о главним принципима конституционалне државе и при том водим рачуна о савременом стању у Србији, о њеним законима и обичајима.¹⁷ Настојим да докажем неопходност (конституционалног) система владавине, јединственог министарства које би тај систем примењивало. Говорим о кнезу, министрима, представницима народа итд., предлажем организовање савета кабинета српског кнеза. Развијам народну политику Србије. Не заборављам ни династију. Овај рад читаће се на савету и надам се да сам прикупио бар већи део материјала на чијој основи би српско министарство требало да отвори дебату како би се дошло до јединства у влади.“¹⁸

¹⁶ Гласник Историског института, стр. 7, и АН БиХ, Грађа књ. 17.

¹⁷ И творац чувеног Имовинског закона Кнежевине Црне Горе, познати научник Валтазар Богишић, радио га је по „законима и обичајима“ народа.

¹⁸ В. Жачек, *исто*, стр. 164.

Зах је приступио том послу послје тешких унутрашњих прилика, насталих у Србији након 1844. године, због неслоге уставобранитеља. Њихова подвојеност и склоност према сопственим интересима спријечили су провођење државног плана Илије Гарашанина. У *Основним мислима* Зах је настојао да спроведе своја демократска гледања у приликама које би настале у Србији послје распада Турског Царства, како би се српско државно руководство боље снашло у насталим условима. Предвиђао је неминован пад Отоманске Империје и знао да ће поједине њене територије на Балкану подијелити Русија и Аустрија. Зато је савјетовао српске државнике да с Турском воде обазривију и пријатељску политику, а да се, истовремено, спремају да њен распад искористе у своју корист, како би изненадили Русију и Аустрију и ставили их пред свршен чин: „Предупредити, ми би одговорили, да ово паденије брзо неускори, и да пре не следује, док Србија не буде у стању из овог догађаја највећма ползовати се; до овог дакле догађаја морала би Србија к држању Турског царства содијствовати, па онда морала би се Србија на вр' движенија поставити и прва се подићи и појавленије сама произвести за које се спремала.“¹⁹

У другом дијелу тога списка, који је назван „О удијствовању једне уставне државне политике“, Зах је наметао потребу стварања једног уставног поретка, уклањања разлога за сукобе између највиших државних чинилаца и стварања услова за увођење демократских установа у земљи. У вези с тим, нарочито је занимљив одјељак „О књазу“, гдје истиче предност и потребу уставне кнежевине. Зах је добро знао колико су српски владари били склони поштовању уставног поретка, па је хтио да се то у будућој држави избјегне и тиме је сачува од унутрашњих сукоба. Поводом тога је писао: „Уставни књазеви који законом владају, свагда много су јачи од савршених (апсолутних) Монарха, будући да слободним грађанима владају, од кои се од патриотическе увиђавности веће жртве очекивати могу него од затупљеног и тежког робовског народа.“²⁰

И тај план Зах је предао Гарашанину да га, по његовом обичају, редигује. Он је то само започео и оставио да се том послу више никада не врати. Врења у српском политичком врху скренула су његову пажњу на друге послове. Поред тих докумената, Зах је за потребе српске државне политике радио и на планирању развоја жељезничких пруга 1846. године. Он је замислио и написао „меморандум“, у којем разлаже Гарашанину могућности „о бољем обучавању српске војске и њеној спремности за рат“. Гарашанин је с тим документом могао да се упозна већ идуће, 1847. године. Истраживачи Захове сарадње с Илијом Гараша-

¹⁹ Војислав Вучковић, *Прилог проучавању постанка „Начертанија“ – 1844. и „Основних мисли“ – 1847.* Југословенска ревија за међународно право 1/1961, стр. 49.

²⁰ Исто, стр. 75.

нином наглашавају да је то „његов први потврђени акт из области организације војске“. У том послу свесрдно му је помагао Стеван Петровић Книћанин, који је цијенио Захову способност и ученост.

Поштен и постојан у вртлогу искушења и смицалица

Први дио Заховог боравка у Србији везан је за рад на помоћи у стварању државних, политичких и привредних пројеката, који, углавном, никада нису успјешно и до краја примјењивани у пракси због неслоге у унутрашњим односима Србије. Посао којим је Зах највише задужио српски народ и који је у њему оставио најдубље трагове јесте формирање прве, савремено успостављене војне академије. Њоме је он, с малим прекидом, управљао све од 8. јуна 1850. до 22. септембра 1865. године. Прекид је настао због сплеткарења неких народних посланика и официра, наставника у школи, а крајњи учинак је било његово протјеривање из Србије. Да је све то било бесмислено и измишљено види се по томе што га је Михаило Обреновић одмах позвао да се врати и преузме управу над школом, а био је, наводно, карађорђевићевац и непријатељ Обреновића. Један докуменат у оставштини Илије Гарашанина говори да то није била прва сплетка око Заха. Њега су и за вријеме владе Александра Карађорђевића клеветали за неку завјеру („комплот“) против кнеза у договору с Чесима!? Кнез је био наредио да се одмах проведе истрага и да се Зах стријеља, уколико се утврди кривица.²¹

Отпуштање с посла и прогонство непријатно су изненадили Заха послије повратка с путовања ради утврђивања коначног правца жељезнице од Београда према Солуну. Он је тада путовао у друштву с познатим аустријским научником и конзулом у Јањини Хансом Георгом Ханом. Уз Заха су протјерани и показњавани многи посланици уставобранитељске владе. Захваљујући каснијем дописивању с некима од њих, може да се прати његов живот и послије одласка у пензију, до саме смрти. С путовања по Балкану Зах је прикупио много података, највише оних који су имали војни значај, које је оставио српској влади.

Неуспјех Ибарске војске у српско-турском рату, на Јавору 1876. године, покушавали су неки да припишу Заховој неспособности. Међутим, ни по доласку његовог замјеника, „сангвиничног пуковника Илије Чолак-Антића“, није постигнут већи успјех. У непристрасним документима о тим догађајима не окривљује се Зах, већ главна команда и неприпремљеност народне војске за рат. Исто тако, наглашава се турска надмоћ у свему. Њему је и касније кнез и краљ Милан указивао врхунско повјерење и поштовање његове жртве за Србију.

²¹ *Оставштина Илије Гарашанина*, ИГ-979, Архив Србије (АС), Белешка Илије Гарашанина о некој Заховој завери, због чега је отпуштен и подвргнут ислеђивању. Тај докуменат не помињу истраживачи Заховог рада у Србији.

Фрањо Зах је 10. августа 1875, уочи српско-турског рата добио чин генерала, а почетком 1876. постављен је за начелника главног генерал-штаба српске војске. У том чину и звању руководио је припремама за рат. Његово име било је познато и Србима у Аустроугарској и уливало је наду за скоро ослобођење и присаједињење Србији. Историчар Владимир Ћоровић пише да се сјећа стихова који су му остали у памћењу из дјетињства: „Генерал је стари Зах, што Турцима даје страх.“ Велике наде у његов ауторитет и успјех српске војске нису се испуниле.

Обраћајући се једним писмом Јовану Драгашевићу, у којем је укратко описао свој живот, Зах је писао: „Но заиста 1850. год. нисам сањао, да ћу у скупу за (са) питомцима исте школе војевати против Турчина.“ Ипак, он је повео у рат најбоље официре које је Србија имала, и они су показали све оне вриједности које је код њих стари управитељ усрдно и упорно развијао. Ниједан од Захових сабораца, касније, није указивао на његово погрешно командовање. Можда је у свему томе он сам био најискренији: „Није требало да нападам стрмо каменито стење него на голе камените узвишице обрасле травом. Непријатељ је тада имао мало топова; његова пешадија је ипак одолевала, мада непокривена, у слободном простору. Ипак смо је потисли натраг у шанчеве. Да сам за своје бројне топове имао погоднији положај, зло би се провели. Био сам лично у истуреној батерији (8 топова), али су ти топови морали да гађају са знатне удаљености и с нижег положаја, зато је ефекат био слаб. Кад се пак наша пешадија више приближила непријатељу, морао сам да обуставим палбу да не би погађала наше људе. Никад ми непријатељ није заробио ниједан топ, а нити уништио“.²²

У српско-турском рату 1876. године Зах је постављен за команданта Западноморавске дивизије, која је касније названа Ибарском војском. По наређењу Врховне команде, повео је војску преко турске границе и предводио је у два позната боја: 24. јуна на Калипољу и Кладници и 12. јула на Јавору. Његов пријатељ, пуковник Павле Шафарик, сјећајући се тих догађаја, писао је да је „у тим приликама показао толико храбрости и одважности, да се може слободно рећи: да су ти бојеви били од најкрвавијих у том рату, услед примера у јунаштву, који је он давао целој својој команди“. Аустријски конзул В. Агнер писао је да је читав Захов штаб на Јавору рањен и да није имао попуне.

Жестину бојева на Јавору потврђују многи извори, чија су свједочанства увјерљива јер су их писали учесници. Међу бројним записима су и *Ратне белешке* Мите Петровића²³, записи архимандрита Нићифора Дучића²⁴ и забиљешке Јована Мишковића.²⁵ Под Захом је убијен коњ,

²² В. Жачек, *исто*, стр. 191.

²³ Мита Петровић, *Ратне белешке 1876, 1877 и 1878 I*, Чачак, 1955.

²⁴ „Гласник СУД“, 1881, књ. XIII.

²⁵ АСАНУ, 7242/8.

а чланови штаба су рањавани, од чега су неки касније умрли. Заха је несрећним случајем повриједио коњ, па је због тога постао тешки инвалид. Наиме, понесен пословима командовања, заборављао је на повреду, која се претворила у озбиљну сметњу у обављању дужности. Због болова није могао више да јаше, па су га војници носили на рукама, а касније су га возили на колима. Када су болови постали несносни, замолио је Врховну команду да му пошаље замјеника. У почетку његова молба није прихваћена, и тек је на поновни захтјев послан замјеник, пуковник Илија Чолак-Антић. Зах је, преко Крагујевца, отишао у Београд, али покушаји љекара да му сачувају ногу нису успјели. После тога о даљем преузимању команде више није могло бити ријечи.

Заха је дубоко дирнуо пораз српске војске на Јавору и читавог живота повремено се присјећао тих догађаја. Желио је да своје некадашње питомце поведе у ослободилачки рат и потврди им оно чему их је непрестано учио у академији: издржљивост, храброст и одлучност. О својој повреди јавио је архимандриту Дучићу, вођи добровољачког корпуса, „13. јула, прије подне“: „Нога ми се погоршала, лежим у колима, што ме је приморало молити Господара, да мене замени са другим лицем. Ваш Зах.“ О Заховој повреди Дучић је записао: „...бóља, коју је ђенерал Зах имао на нози, позли му се од тешког напрезања на бојном пољу и мучног живота у простим колима! Навалице од боја на Калипољу, када је под њим коњ погинуо и ногу му позлиједио.“ Зах је тешко поднио напуштање војске и немогућност да се покаже као успјешан војсковођа. Учинио је све да остане међу својим саборцима када им је било најтеже, али га је судбина подмукло уклонила. Том приликом обратио се архимандриту Дучићу кратким, другарским писмом:

„Господине и брате!

Жао ми, но морам одлазити, јер не би било поштено командовати, лежећи у колима. Поздравите старешине и своју трупу. Видио сам да се добро боре. – Ма Дервиш-баша довео до 4 батаљона, па је, тако рећи, ђубре из Македоније оно, што у почетку нијесу смјели повести. Арнаути у Новом-Пазару и око Сјенице су из Тетова, жестоци у првом навалу, после не држе и беже. – Моћи ће се дакле борба с успехом наставити, само топове и мерзере пре да раде. На таку несигурну трупу, могао би се и ноћни напад учинити.

Хвала за спомен, само молим вас, за име оног Турчина, чиј је био нож.

Писаћу вам из Београда, а ви, молим вас, из вашег логора дајте се чути.

С Богом остали! Сретни били! и не заборавите пре поласка са Јавора.

Заха.

14. јула 1876 год.²⁶

²⁶ „Гласник СУД“, стр. 182,3.

Тако је стари генерал с болесничке постеље издавао посљедње директиве и храбрио своје војнике. Али, отишао је да се више никад не врати на бојно поље.

У забиљешкама Мите Петровића

Димитрије Мита Петровић оставио је у својим *Ратним белешкама* веома јасан и непосредан лик старогa ђенерала, који је већ био на прагу седамдесетих година. Те забиљешке су вишеструко занимљиве. Њихов писац је био у могућности да дође до многих докумената који су настајали на бојиштима, а био је несуђени сликар, уочљиве надарености, човјек, дакле, који је умио да опажа и обликује. Из његове породице поникли су чувени српски ствараоци: позната академска сликарка Надежда Петровић и брат јој, истакнути књижевник Растко Петровић. Подаци које је оставио о Заху говоре о човјеку – војнику, који није знао за умор, нити је штедио себе када је у питању био заједнички интерес. Живио је изузетно скромно и тражио је поштовање војника. С официрима се односио уљудно, али је тражио њихову издржљивост и војничко држање. У ратним условима за све је тражио једнакост, па ни себе није изузимао:

„Ђенерал је свој стан сместио у једним колима, која беху покривена мушемом (арњевима). Пред њим стоји мали пољски сто и две столице...

Ђенерал не даде да се његови официри раскомоте и боље заклоне имају но остали војници. Хтео је да они буду пример издржљивости. Не дозволи ни младом коњичком потпоручнику, свом ордонанс официру, да разапне свој добављени шатор и кревет из Париза. Па ни храна им није била ништа боља од војничке. Ђенерал је све те тегобе подједнако сносио са својом војском, зато је тражио најстроже и од официра, којима то ниуколико не беше право и на страни гунђаху. Али он се на то не обазираше. Његов логор изгледаше сасвим пристојан, како само доликује у оваквој прилици.“²⁷

Петровић је, поред јаворског хероја Михаила Илића, најљепше осликао Заха. Он је запажао не само црте већ и покрете, који су забринутом војсковођи давали живост, а војсци уливали повјерење. Његово малено тијело зрачило је снагом и поуздањем, а његова мирноћа повјерењем и устрајношћу:

„Седи ђенерал, коме су се ситне боре на лицу дубоко урезале, које га још више представљаху као озбиљна и строга старца, из чијих очију још севаше свежи и бистри поглед, јахаше на коњу врло лако као какав младић, а не старац који је навршио 76 година²⁸ свога живота. И он хиташе у тим годинама на крвави разбој, да привреди Српству пре него што га смрт свали у тамни гроб. Бела коса испод загасите шајкаче лепо му доликоваше према оном ђенералском оделу, које сакриваше бледо

²⁷ М. Петровић, *исто*, стр. 94 и 95.

²⁸ Пишчева омашка: Зах је рођен 1807. године.

и слабачко лице и ситни стас његова тела. Он изгледаше у оној гомили као зачин – прави јунак старац, који врло мало говори, што је допуњавао његов озбиљан поглед, који је сваки разумевао.“²⁹

Колико је на Заха дјеловао тај почетни пораз српске војске на Калипољу, емотивно, с много разумијевања за немоћ старог генерала, прича Мита Петровић на 171. страници својих *Ратних бележака*:

„Кад на Калипољу изгубисмо битку 24 јуна, ђенерал Зах не даде да музика засвира, која беше са шабачком војском дошла на Јавор. Он не даде да ико запева, или да се весели, он је осећао јак бол, он је био потресен, он је знао да је такво стање овладало код већине српских војника. Он је будно на том радио да уједначи стање како код војника, тако и код официра и сам је томе прилегао и делио с војском све тегобе и све патње. Он тада није изгубио ни педаљ српске земље, он је изгубио само битку, изгубио неколико стотина врских јунака.“

Много година касније, као стари пензионер, у једном писму пријатељу Тимотију Кнежевићу, Зах се опет, по ко зна који пут, дотакао изгубљене битке на Калипољу. Тога пута окривио је фабрику муниције у Крагујевцу, јер „арсенал није подобних циндера (упаљача – Б.Ј.) дао изградити!“ Једна реченица у том писму необична је по садржини, и сумња, коју је у њој исказао стари генерал, никада није побудила пажњу истраживача тога времена српске историје: „Није ни онда било све у незнању или само случајно; нешто и то најглавније било је удешено“. Зах је тим писмом посредно оптуживао и самога себе, јер је морао бити упућен у све оно што му је било предано у бригу о војсци.

До краја живота везан за Србију

Иако су га београдски паланачки духови оптуживали за наводне тајне завјере, час против Карађорђевића, час против Обреновића, Зах је свим својим добрим срцем остао вјеран српском народу. У једном писму Илији Гарашанину наводи да је све што је радио чинио „за храбре Србе, који ће ми увек остати као браћа“. Он је међу највећим српским државницима уживао потпуно повјерење и поштовање. Није узимао за зло људима који су га неоправдано клеветали, нити се игдје може наћи трага који би наводио на Захове лоше људске особине.³⁰ Направили су грешку и они који су га прогнали због Обреновића, јер су га управо Обреновићи (Михаило) вратили из прогонства и поставили на пређашње мјесто управника Артилеријске школе. Познато је да се тада гледало на Србе из Аустрије као на „Швабе“ и „србождере“, а исто тако и на странце, па су их протјеривали „како не би скрнавили нашу чисту и невину земљу“. То је био став млађе србијанске интелигенције, школо-

²⁹ М. Петровић, *исто*, стр. 17.

³⁰ У књизи *Поправке и допуне на Истинске приче Драгашевићеве и његову автобиографију*, Београд, 1898, Коста Митрићевић, до 1869. српски официр, а од 1870. руски, крајње неуљудно и нетачно говори о Заху, називајући га авантуристом и шарлатаном.

ване на страни, која је у „пречанима“ видјела конкуренцију и зазирала је од њихових идеја.

И као инвалид Зах је остао у војној служби све до пензионисања, 31. марта 1883. године. У другом српско-турском рату, 1877–1878. године, помагао је савјетима, као први ађутант кнеза Милана. Изнурен ратним напорима, затражио је од кнеза дуже одсуство и неко вријеме је борао код родбине у Брну и пријатеља у Бечу. По повратку, 1880. године, провео је у Београду више од годину дана, а затим је поново отишао родбини да се више никада не врати. Умро је у Брну 14. јануара 1892. године, „посве сиромаш, јер је иза њега остало таман толико да се подмире погребни трошкови“. По нарочитој заповијести аустријског цара и угарског краља, одао му је почаст гарнизон у Брну, према свим правилима која се односе на његов чин.

И као пензионер, живећи у Аустроугарској, непрестано се интересовало за Србију, њене људе, политику и војску. Задовољавало га је све добро што би о њима чуо. Непрестано се дописивао с Тимотијем Кнежевићем, који је био заједно с њим прогнан одлуком Народне скупштине 12. јануара 1859. године. У тим писмима стари Зах се носталгично присјећао дана када је управљао Артиљеријском школом, и обрадовао се кад је чуо да га по добру помиње Јован Драгашевић у *Истинским причама*, пишући, „ово ласка старцу“.³¹ Колико је Зах био везан за српску посебност и националност види се и по томе што је, док је био управник, предлагао 1862. године „(у војном устројству) *батаљоне гусларе и четне гајдаре*“, а „за питомце народно одело као униформу“.³²

Југословенски и српски историчари, а и страни, веома су често и помно истраживали Захов политички рад у Срба, а нарочито идеју за стварање државе Јужних Словена. Напротив, мало је писано о његову раду на стварању прве савремене војне академије у Србији, која се одржала све до нестанка српске државе, а њена традиција настављена је до 1941, дакле, пуних деведесет година. Генерације које је он школовао повеле су и успјешно завршиле рат за ослобођење од Турака.

За успјешне послове у српској војсци Зах је одликован Орденом белог орла II степена, Таковским крстом I степена, Златном колајном за храброст и Ратном споменицом за ослобођење и независност Србије. Био је носилац и више страних ордена I, II и III степена. Примљен је у чланство Српског ученог друштва 1870. године. Од мртвог Заха се опростио у име српских официра пуковник Павле Шафарик. У његовим топлим и скромним ријечима препознаје се и живи Зах: „Умро је без икакве бољке, од старачке изнемоглости, тихо као што се ватра гаси кад јој нестане горива.“

³¹ АСАНУ, 9264/299.

³² Исто.

Заха су веома цијенили владари и државници Србије. Због искрености, великог искуства и широког образовања, у њему су налазили поузданог пријатеља и савјетника. У државотворној политици Србије он је незаобилазна личност, а у идеји за стварање државе Јужних Словена један од њених најистрајнијих заговорника. Управо његове идеје искористио је Илија Гарашанин и на њиховој основи стекао име највећег српског државника 19. вијека.

У српској војсци залагао се за њено јачање и осавремењивање. Захваљујући великом педагошком искуству и образовању, одгојио је елиту европски образованих и балкански храбрих официра, који су своја широка знања унијели у националну културу и науку. Војну академију је сматрао својим домом, а њене питомце својом дјецом. Уносио им је дух родољубља и човјечности, а по војничкој етици били су изнад свих у Европи. Библиотеку Војне академије обогатио је мноштвом књига, од којих је многе набављао сопственим средствима. Био је љубитељ лијепог цвијећа, његовом заслугом и трудом Војна академија је била окићена дивном баштом, у којој су њени питомци могли да се одморе и уживају.

Као војник био је строг и правичан, али меке душе и отворен сваком ко би му се обратио за помоћ. Био је у свему трезвен и умјерен, несклон према раскоши и сујети. И поред богате пензије, умро је као сиромаш, помажући другима да успију у животу. И као што може да се деси великим именима, Зах је у Чешкој био сасвим заборављен. Због тога што његови потомци нису плаћали гробно мјесто, Захова вјечна кућа је прекопана и земни спомѣн на њега потпуно нестао. „Тако поштовалац његова дјела“, каже В. Жачек, „не зна где да положи букет признања и захвалности“.

Чешки историчари су са жаљењем установили да њихов народ није умيو да цијени и користи велико искуство и знање свога сународника. У српском народу Зах је нашао другу домовину, којој је помогао да у тешким временима покрене свој политички, војни и културни замах. Тај Захов дух просвијећене Европе најбоље се осјетио и најдуже је трајао у српској војсци. Јер, из Војне академије излазили су официри који су у много чему засјењивали сјај европских војних школа.

Литература:

1. *Оставштина Илије Гарашанина*, Архив Србије (АС).
2. *Оставштина Стевана Петровића Книћанина*, Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ).
3. *Захова писма Тимотију Кнежевићу*, АСАНУ.
4. *Бележнице ђенерала Јована Мишковића*, АСАНУ.

5. Откупљена архивска грађа Јована Драгашевића, Војноисторијски институт у Београду.
6. Подаци и оцене артиљеријских официра и коњичких официра за 1879. годину, Војноисторијски институт у Београду.
7. Војислав Вукчевић, *Прилог проучавању постанка „Начертанија“ – 1844 и „Основних мисли“ – 1847*, „Југословенска ревија за међународно право“, 1/1961.
8. Нићифор Дучић, архимандрит, *Борба добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета Јаворског кора 1876, 77 и 78 год.* (грађа за историју српског рата за ослобођење и независност), „Гласник Српског ученог друштва“ (СУД), 1881, књ. XIII.
9. Вацлав Жачек, *Улога Франтишека А. Заха у Србији*, „Гласник САНУ“, 1974, књ. ССХС.
10. Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд, 1912.
11. Феликс Каниц, Србија. *Земља и становништво*, Београд, 1985.
12. Мита Петровић, *Ратне белешке 1876, 1877 и 1878*, I, Чачак, 1955; *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877 и 1878*, свеска прва; *Догађаји са Јавора 1876*.
13. Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија*.
14. Драгослав Страњаковић, *Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844 године*. „Гласник Историског института у Новом Саду“, Сремски Карловци, 1931.
15. Драгослав Страњаковић, *Србија Пијемонт Јужних Словена 1842 – 1853*, Београд, 1932.
16. Драгослав Страњаковић, *Како је постало Гарашаниново „Начертаније“*, Споменик Српске краљевске академије, 1939, ХСI (70).
17. Владимир Ћоровић, *Из преписке Фрање Заха*, „Српски књижевни гласник“, 1932, књ. 36.
18. Павле Шафарик, пуковник, *Бенерал Фрања А. Зах* (некролог), „Службени војни лист“, 1892.
19. АН БиХ. Грађа, књ. ХХI. Одјел друштвених наука, књ. 17. Сарајево, 1976.